

A BAROKK SZAKRÁLIS TÉRSZERKEZET KIALAKULÁSA. ZARÁNDOKLATOK, KEGYHELYEK A 18. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDEIBEN

A középkori zarándoklatokat a nemzetközi és nagytáji jelentőségű búcsújáró helyek és a távolsági zarándoklatok világa jellemezte: a Szentföld, Róma, Santiago de Compostela, Aachen, Köln, Altötting, Loreto, Mariazell, Częstochowa többnyire egyéni, vagy kisebb csoportokban való felkeresése.¹ Ebbe kapcsolódott bele a magyar katolikusság. Párhuzamosan pedig Magyarországon is kiépült a belső kegyhelyhálózat: Székesfehérvár, Nagyvárad, Budaszentlőrinc, Bába, Új-lak és más helyek révén. A nyugat- és dél-európai hálózatot a 15. század, majd a korai 16. század reformációja, s az ebből következő protestáns felfogások – a szenttisztelet, az ereklyetisztelet lanyhulása, a felekezeti villongások – különösen kikezdték. Magyarországon a 15. század még nem hozta magával a búcsújárások hanyatlását, csak majd a rákövetkező század reformációja és a török hódoltság.² A katolikus egyháznak a 16–17. században újra kellett kezdeni az egyházszer-
vet kiépítését, s ennek során a Concilium Tridentinum szellemében megtalálni a búcsújáró helyek szerepét. A reformáció, a nagyarányú belső és külső migráció (ortodoxia beszivárgása), és a török hódoltság következtében teljesen átrendeződött a korábbi vallási térszerkezet.

Az átrendeződés erőteljes volt: a távolsági zarándoklatok egy-másfél évszázadra csaknem teljesen megszűntek. Ezzel szemben a 17. század végétől kialakult és egyre bővült a hazai kegyhelyek hálózata. Ezt kívánta a katolikus restauráció, de egyáltalán az ország újjáépítésének érdeke is, hogy a búcsújáró helyek felélesztésével, kialakításával is erősítsék a lokális és kistáji kötődést.

Ebben az időszakban protestáns többségű volt az ország. Csupán kisebb-nagyobb szigetek maradtak katolikusnak: például Csíkszék, a Jászság, illetve Szeged, Gyöngyös és Kecskemét városa. Lelki gondozásuk csaknem kizárólag a ferencesek, kisebb mértékben a jezsuiták kezében volt, illetve azt a püspökök által felhatalmazott világiak, a licenciátusok látták el.³ A hódoltsági területektől s Erdélytől távol élő püspökök alig tudtak hatást gyakorolni területeikre. Erre

1 PÁSZTOR 1940. 94–138.; BÁLINT – BARNA 1994.

2 PÁSZTOR 1940. 94–138.

3 JUHÁSZ 1921.; MEZŐSI 1939. 16–17.; SZARKA 1947. 76.; SZÁNTÓ 1985. 167–169.; SÁVAI 1997.; MOLNÁR 2005.

majd csak a 18. században, a török kiűzése s a kuruc mozgalmak utáni békés időszakban kerülhetett sor, amikor a katolikus egyházszerkezet az egész akkori országterületen helyreállt. A 17. század végén és a 18. század elején azonban még óriási különbségek voltak az ország nyugati és délkeleti szélé, például Pozsony környéke és a Bánság között az egyházi élet mindennapjaiban is. A középkor századaival szembeni különbségek abban is megmutatkoztak, hogy a 18. század elejére – a reformáció következtében – rögzült az ország vallási megosztottsága. Ennek következményeképpen Nyugat- és Felső-Magyarország többségében katolikussá vált, a keleti részek, s benne Erdély pedig reformátussá. A Concilium Tridentinum (1543–1563) határozatainak gyakorlatba való átültetését az ország megosztottsága, a magyar függetlenségi harcok és a szétesett egyházszerkezet erősen gátolták.

Az egyházban régtől fogva meglevő Mária-tisztelet, amelynek részben a reformáció volt az előidézője, egyfajta apologetikus színezetet nyert. Ez az állandó török veszedelem, és a hódoltság hatására⁴ a törökellenes harcok szimbólumává is vált.⁵ Mária tisztelete más oldalról alátámasztást nyert a tridenti zsinatnak a szentek és Mária képeinek tiszteletéről szóló tanításában is.⁶

Amíg a középkori egyház a zarándoklatokban is az egyetemességet hangsúlyozta, addig a 17–18. században előtérbe léptek a helyi, a lokális és a területi jelentőségű búcsújáróhelyek,⁷ szemben a távoli, ősi kegyhelyekkel. A költséges távolsági zarándoklatokat a vallásháborúk, az állandó török veszély, illetve a nemzeti szabadságharcok miatti bizonytalan helyzetben és romló anyagi viszonyok között egyre kevesebben tudták vállalni. Ezzel egy időben megnőtt a helyi búcsújáróhelyek száma és több középkori gyökerű búcsújáróhelyünk is újjáéledt (például Csátár, Celldömölk, Mátraverebély stb.). Más, egykor létező vagy feltételezett középkori kegyhelyünk azonban eltűnt (így például Újlak, Csanád, Gyula, Szolnok és mások).⁸

Egy új térszerkezet formálódott, ami a kialakult új társadalmi szituációt tükrözte és jellemezte, illetve megfelelt a katolikus egyház dinamikus restaurációs törekvéseinek.

A barokk jegyében folyó változások jórészt egy felülről elinduló s lefelé ható folyamatnak az eredményei. A változás az egyházi központokból indult ki, s a városok egyházi és iskolai intézményein, társulatain keresztül hatott a vidék lakosságára. Az egyik fontos közvetítő csatornát a jezsuita népmissziók jelentették. Az egyházi központok mellett nagy hatású volt a nemesség példaadása is. Számos esetben megfigyelhető, hogy az udvar, a főpapság, a főnemesség, azaz a társadalom felső rétegeiből indultak el azok a folyamatok, amelyek a nemességen és polgárságon keresztül eljutottak a falusi rétegekhez, és hagyományná váltak köreikben. A vallásos életet, a vallásgyakorlás formáit a hagyományokra is támaszkodva a közösség igényeinek megfelelően úgy alakította át, hogy azok elemei a

4 Vö. SZILAS 1982. 83–84.

5 GALAVICS 1986. különösen 116. skk.; BÁLINT é.n. 19–27.

6 SCHÜTZ 1921. 490–496.

7 Vö. KRAMER 1960. 195–211.; JÁNOSI 1939. 3.

8 SZENTIVÁNYI 1699; ESTERHÁZY 1690.; Esterházy 1696. passim; Tüskés 1993.

közösség egészére jellemzőekké váltak, a közösség vallásos szokásai lettek. Ám éppen ennek következtében sajátos helyi színezetet is nyerhettek. Minden település tehát egy sajátos, csakis reá jellemző vallásos népeletet, vallásgyakorlatot tud felmutatni, amely nemcsak a 18. századra, hanem a 19. század első felére, helyenként pedig még későbbi évtizedekre is érvényes volt.⁹ Helyzeti energiákat, vonzerejüket tekintve a búcsújáró helyek különbözhetnek. Vannak olyanok, ahol az egyházi igazgatási vagy szerzetesi központ befolyásolta a búcsújárást, s olyanok, ahol a búcsújárásnak volt településszervező ereje. De vannak olyan búcsújáró helyeink is, ahol a település és a kegyhely között kevés kapcsolat figyelhető meg,¹⁰ s olyanok is, amelyek – mint településektől távol eső remeteségek – alternatív életformát kínáltak koruk emberének.¹¹

A kegyhelyek lokális energiáit, vonzerejét gyakran a szent helyet gondozó szerzetesházak nyújtották. A rendek közül szembetűnően nagy a ferencesek szerepe a búcsújáró helyek gondozásában. Sok fontos kegyhelyünkön ott voltak: Mátraverebély-Szentkút, Andocs, Máriagyúd, Máriaradna, Szeged-Alsóváros, Csíksomlyó.¹² Ekkor kötik véglegesen Somlyóhoz a moldvai magyarokat a Bákóban custodiát működtető stefanita atyák.¹³ Egyes ferences templomok a porciunkula búcsú kiváltságai következtében kegytárgyak nélkül is fontos búcsújáróhelyekké váltak (például a jászberényi, kassai templomok).¹⁴ A kapucinusok passau kolostorában lévő Segítő Boldogasszony- (Mariahilf-) kép másolatai terjedtek el – főleg a töröktől való felszabadulás után – részben a kapucinus kolostorok, részben a német telepítések révén. A migráció során számos kultusz plántálódott át más népek, elsősorban a németek köréből Magyarországra.¹⁵ A rendek között röviden utalok még a rabváltó trinitáriusokra, akiknek kilenc magyarországi kolostora közül három (Illava, Óbuda-Kiscell és Budakeszi-Makkos Mária) – csodatevő hírbe került Mária-képeik révén – búcsújáró helyé vált.¹⁶ Felozlatásukig a pálosok gondozták Máriavölgy, Sasvár, Márianosztra, Sopronbánfalva kegyhelyeit, ahol nem csupán a rendi tiszteletnek megfelelő Fekete Mária-kép (Częstochowa) állt és áll a kultusz középpontjában, hanem esetenként más Mária-ábrázolás is.¹⁷

A jezsuita kolostorok közül több búcsújáró helyé is vált, például Znióvárálja és Bicse. A Jézus Társaság nagy szerepet vállalt a katolikus és az ortodox egyházak uniójának létrehozásában is. Ezért támogatták az ortodox, majd a görög katolikus kegyhelyek Mária-tiszteletét, különösen a Pócsi Mária kultuszát, amelynek emellett erős törökellenes vonatkozásai is voltak.¹⁸

9 Lásd: BRÜCKNER 1982. 65–83.; VEIT – LENHART 1956. különösen 58–76; 174–181.

10 Vö.: HAHN 1969. passim

11 BARNA 1999. 467–476.

12 SZABÓ 1921.

13 BARNA 1993. 45–61.

14 Vö. SZABÓ 1921., SZÁNTÓ 1974.

15 A kérdéshez lásd: AURENHAMMER 1956. 119–123.; HERMANN 1973. 320; 329–330.; BÁLINT 1977. 272–273.; SZILÁRDFY 1979. 226–227.; MAJSZAI é. n. 151.; BARNA 2008. (sajtó alatt)

16 VARGA 1947.; HERMANN 1973. 320; 329–330.

17 VARGA 1938. 28. skk.; BANGÓ 1978. 58.

18 BARNA 2003. 152–160.

A pócsi Mária-kép egyike a 17–18. század folyamán regisztrált könnyező Mária-képeknek, amelyek e korban hazánkat sajátosan jellemezték, s amelyeknek az uniós jelképi voltuk mellett apologetikus jellegük is volt. A könnyezések okai a korabeli értelmezés szerint a bántalmazás, a háborúk és a járványok voltak. A bántalmazásról szóló történetekben a zsidók és a husziták középkorra jellemző szerepét részben a törökök, részben a protestánsok vették át.¹⁹

A távolsági zarándoklatok nem szűntek meg teljesen, sőt a 18. század második felében, az anyagi gyarapodás periódusában ismét felújultak, de térszerkezetük átalakult. Egy másik, lazább szintjét alkották a kegyhelyek hálózatának. A Szentföld, Róma és Loreto ismét úti cél lett. Felkeresőik a hivatalból útnak indulók voltak: szerzetesek, főpapok és nemes urak, közülük most csak Rákóczi Ferencet említem.²⁰ A 16. században elmaradt compostelai zarándoklatok a barokk időszakban sem lettek népszerűek.²¹ Népesek voltak a római jubileumi szentévi búcsúk, amelyek látogatói között városi és falusi emberek is szép számmal akadtak Magyarországról. A római zarándokok (romipetae) csoportjainak lakóhely, foglalkozás, életkor, nem és foglalkozás szerinti összetételét az egyházi és világi hatóságok által kiadott útlevellekből is vizsgálhatjuk, amely eddig egy kevésbé vizsgált forrása volt a barokk kutatásoknak.²² Elsősorban a szociálisan előnyösebb helyzetben lévő rétegek, vagy krízishelyzetbe került egyének vettek részt ezeken a zarándoklatokon.²³ Amíg a Szentföldre lényegében csak az ottani keresztény szent helyek gondozásában érdekelt ferencesek látogattak, Rómába elsősorban a papság és a nemesség zarándokolt, Máriacellbe és Aachenbe, valamint a római szentévi búcsúkra városi polgárok, falusi parasztemberek is eljutottak.²⁴

Bár a 18. század első felében még rendszeres a magyar jelenlét²⁵ Aachenben – az aacheni források szerint 1704-ben farsangkor, majd pedig júniusban, s az év második felében jártak magyar zarándokok ott, számuk júniusban 208, az év végén 130 volt, 1715-ben 306, 1720-ban közel 400 polgár vett részt a zarándoklatban²⁶ –, 1776-ban királyi tilalom vetett véget a sok évszázados aacheni búcsújárásnak (Aachenfahrt). Előtte, a 17–18. században valószínűleg etnikumváltás történt: a magyarokat szlovének váltották föl.²⁷ Pedig nem sokkal előtte építették újjá az aacheni magyar kápolnát, elhelyezve benne a magyar szent királyok mellett a Géza fejedelmet és fiát, Vajkot, a későbbi Szent Istvánt megkeresztelő püspök,

19 A könnyező képekről lásd: AURENHAMMER 1956. 84–87.; BARNA 1988. 347–352.; BARNA 1999. 37–42.

20 BÁLINT – BARNA 1994. 122.; RÁKÓCZI ??? 7–186.

21 BÁLINT ??? 200–212. jakab

22 A zarándoklatokkal kapcsolatos útlevelleket az egri Főegyházmegyei Levéltár anyagában tekintettem át. Közöttük legnagyobb számban az 1775. évi római szentévi zarándoklatokkal kapcsolatos útlevellek találhatók. BARNA 1996. 191–200.

23 DRESSLER 1985. 20.

24 BÁLINT – BARNA 1994. 119. skk.

25 BÁLINT – BARNA 1994. 125.

26 BÁLINT – BARNA 1994.

27 V.ö.: STABEJ 1965. 141–213. A felszabadító háborúk, a kuruc mozgalmak miatt elmaradt hazai zarándokok helyébe az osztrák tartományok lakói léptek. Ezt házasságkötési, keresztelési anyakönyvi adatok is igazolják Kölnben és Aachenben.

Adalbert.²⁸ Ám ez már nem a magyar zarándoklatokkal, hanem sokkal inkább a főúri és az udvari mecenatúrával függött össze.²⁹

Leginkább töretlen és folyamatos a máriacelli búcsújárás maradt. Máriacell példáján jól láthatjuk a kegyhely régiókra, országokra kisugárzó hatását, valamint a főnemesség példaadását. (Esterházy Pál nádor zarándoklataira, főuraink kápolnaépítésére utalok elsősorban – a gótikus kegytemplom 1654–1705 közötti átépítésében és kibővítésében számos magyar főúri család részt vett³⁰ –, s főpapjaink 19. századi búcsújárására.) Máriacell hatása – a földrajzi távolság növekedésével kelet felé egyre csökkenően ugyan, de – az egész országra kiterjedt. Jelentőségét nemcsak Nagy Lajos királyunkig visszanyúló történeti gyökerei és korabeli filiációi (Celldömölk, Óbuda-Kiscekk) és az országszerte megtalálható Celli Mária-szobrok, -képek jelzik, hanem az is, hogy alakítója lehetett a búcsújárás gyakorlatának, kisugárzója, továbbadója a búcsújáró hagyományoknak.³¹ Éppen ezért örvendetes, hogy az elmúlt években részletesen feltárták a magyarországiak máriacelli búcsújárásának történetét és néprajzát.³²

Częstochowa kultusza a török felszabadító háborúk idején bontakozott ki, s terjedt el nemzetközi méretekben. Magyarország török alóli felszabadítását 1686-ban a pálos rend részben a Częstochowai Szűzanya közbenjárásának tulajdonította. Tiszteletének terjesztésén elsősorban a hazánkba visszatért pálos rend, majd később a ferences rend munkálkodott.³³ Másolata majd minden pálos templomban megtalálható.³⁴ A hazai másolatok közül kegyképpé emelkedett a sopronbánfalvi, valamint a márianosztrai kegyképmásolat, azaz kistáji búcsújárás alakult ki körülötte.

A 18. század – és a 19. század első fele – a fogadalmi ünnepek, búcsúk, körmenetek és böjtök jellemző időszaka volt. Falvak és városok népe egy-egy súlyos természeti csapás, járványos megbetegedés, istencsapás eltávoztatására engesztelésül böjtöt, munkaszünetet, zarándoklatot, körmenetet, kereszt- vagy szoborálítást, kápolna- vagy templomépítést vállalt. Mindezek jól szolgálták a közösségi

28 THOEMMES 1937. 97–98.

29 TÖMÖRY 1931. 29–43.

30 Szent István-kápolna, 1662 – Nádasdy Ferenc és felesége Esterházy Julianna; Szent László-kápolna, 1685 – Szelepcsényi György hercegprímás; Szent Katalin-kápolna, 1680 – Esterházy Pál és Esterházy Orsolya; Szent Imre-kápolna, 1777 – gróf Draskovics Miklós. BÁLINT – BARNA 1994. 124.

31 Vö. B. NAGY 1977. 24–31.

32 Újabb, de vázlatos összefoglalás: SZAMOSI 1987. 318–338.; valamint BARNA 1997. 197–219.; BARNA 1996. 281–294.; *Marizell és Magyarország. 650 év vallási kapcsolatai*. Szerk. BRUNNER, Walter – EBERHART, Helmut – FAZEKAS István – GÁLFY Zsuzsanna – HAMMER-LUZA, Elke – HEGEDŰS András. Esztergom-Graz, 2003.; *Marizell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete*. Szerk. FARBAKY Péter – SERFŐZŐ Szabolcs. Budapest, 2004.; *Ungarn in Marizell – Marizell in Ungarn. Geschichte und Erinnerung*. Hrsg. Péter FARBAKY–Szabolcs SERFŐZŐ. Budapest, 2004.; TÜSKÉS – KNAPP 2004. 84–92.

33 BÁLINT é.n. 36–42.

34 Bálint Sándor és Szilárdfy Zoltán számbavétele alapján: Budapesten, az egykori pálos, ma Egyetemi templom főoltárán, Pápán és Sajóládon a volt pálos templom főoltárán, az egervári templom főoltárán. Több templomban pedig mellékoltáron tisztelik: a pesti Rókus-kápolnában, a budapest-terézvárosi plébániatemplomban, a bölcskei és perkáti plébániatemplomban, a bajai és a simontornyai ferences templomban. A kismartoni (Eisenstadt, Ausztria), a szeged-alsóvárosi és a szabadkai ferences templomban kegyképként tisztelik. De valószínűleg 17. századi másolata megtalálható a kassai volt jezsuita templomban is. SZILÁRDFY 1991. 31–32.; Lásd még: BÁLINT – BARNA 1994. 124.

összetartozás, a közösségi identitás érzésének kibontakozását. Számos település búcsújáró gyakorlata ilyen fogadalomra vezethető vissza.³⁵

Az újjáépült katolikus szakrális táj sajátos alakjai voltak a 17–18. században, ritkábban még századunkban is, az alternatív életformát felkínáló remeték.³⁶ Szerpük nemcsak a településektől távoli kápolnák gondozásában merült ki, hanem részt vállaltak a korabeli búcsújárás szervezésében és devocionális árusításában (például Máriakálnok) is.³⁷ Egyházhatósági engedéllyel működhettek, nem egyszer ferences harmadrendiek voltak (például Csíksomlyó, Mátraverebély-Szentkút³⁸), s helyenként remetekongregációkat is alakítottak.³⁹

A korszak búcsús ünnepeire jellemzőek – főleg a 18. században – a látványos, külsőségekben gazdag átviteli (translatio) és koronázási ünnepségek.⁴⁰ A translációk során a török idők után újjáépített vagy a szükségletek miatt megnagyobbított új kegytemplomba vitték át ünnepélyes külsőségek között a kegytárgyat, a koronázás során pedig a kegyképet, kegyszobrot koronázta meg – általában – a püspök. Ezekről az ünnepségekről esetenként nemcsak feljegyzések, hanem képek is fennmaradtak (például Stoczing).⁴¹ E körmenetekben az emberek testületenként, testületek tagjaként vettek részt, s keresztet, lobogókat, hordozható szobrokat és képeket vittek. A körmenetek teátrális külsőségei a kor ünnepelési szokásainak feleltek meg. Annak a barokk gondolkodásnak voltak kifejezői, amely a földi életben az örökkévalóság visszatükröződését látta, s ennek megsejtetését a művészetek, elsősorban a színjátszás feladatának tartotta.⁴²

A búcsús ünnepek profán oldaláról kevés adatunk van. Ezekből azt látjuk, hogy az étel-ital árusítása mellett egyéb tárgyakat: búcsúfiát, kegyszereket stb. is lehetett vásárolni. Népszerűek voltak ebben a korban búcsúfiaként is a kis ájtatósági képek, szentképek, amelyeket számos búcsújáróhelyünk kegyképéről, kegysobráról készített metszetek,⁴³ s a kegytárgyakat ábrázoló kegyérmék, amelyek módszeres feldolgozásával adós még a kutatás, pedig az éremművészetnek jelentős ágát alkotják.⁴⁴ A sokszorosított kisgrafikai alkotások, és az érmék is jól szolgálták a katolikus propagandát.

A barokk kori búcsújárásban a Szűz Mária-kultusz dominanciája nem jelentette az ereklyék tiszteletének megszűnését. Sőt, éppen ez az az időszak, amikor – főleg a katakombaszentek tiszteletének elterjedése révén⁴⁵ – az ereklyék tisztelete is na-

35 Lásd például JÁNOSI 1935. 66. skk.; BÁLINT 1977. 1; 400–401.; BONOMI 1939.

36 BARNA 1999. 467–476.

37 BARNA 1986. 42.; BARNA 2002.

38 ZADRAVE CZ 1934. passim

39 A remeték alig kutatott témát jelentenek. Weisz János kéziratait érdemes volna mielőbb kiadni, valamint nekilátni az abolíciós akták feldolgozásának. WEISZ MIHÁLY: *A Remete Szent Antalról nevezett ferences harmadikrendi győri remetekongregáció története. 18. század. 1970–1972.* (Kézirat), Lásd még: BARNA 1999. 467–476.

40 ACKERMANN 1981. 111.

41 Vö. BALOGH 1872. 365–366; 515; 583; 591.; KÜHÁR 1918. 30; 41.; PÁVAI 1903. 21–22.; SZEKFŰ é. n.

42 Vö. ACKERMANN 1981. 111.

43 Vö. SZILÁRDFY 1984. passim; SZILÁRDFY – TÜSKÉS–KNAPP 1987.

44 Vö. GOHL 1912. 90–110.; GOHL 1913. 20–28.; GOHL 1915. 107–118.; SZENTGÁLI 1941. 237–278.; lásd még: SÓLYMOS 2000.; SÓLYMOS 2002.

45 Vö. TÜSKÉS–KNAPP 1987. 25–44.

gyobb jelentőséget kapott, felvirágoztatva ezáltal a kolostormunkák – azaz az itt készített tárgyak – sajátos együttesét.⁴⁶

A barokk kor vallásosságának egyik jellemző vonása, hogy az Isten műve (opus Dei) mellett az ember művét is (opus hominis) igyekezett hangsúlyozni. Mindennek sokszor teátrális megnyilvánulására az előbb már utaltam. Röviden meg kell említeni a barokk kori szenttiszteletet is, amely szorosan beépült a búcsújárás gyakorlatába, a búcsújáró helyek kultuszába. A Concilium Tridentinum után felvirágzó Mária-tisztelet, Mária királynő, Mária mennybevétele, Mária oltalmazó szerepe s a Regnum Marianum gondolköre is idevonható. Ekkor, a török hódoltság évei után, a 17–18. században virágzott fel nemzeti szentjeink kultusza is – nem függetlenül a Mária-tisztelettől. Jellemzi a kor vallásosságát a Szentháromság növekvő tisztelete, majd a késő barokkban a Jézus Szíve-kultusz, illetve Nepomuki Szent János és Szent József felerősödő kultusza.⁴⁷

Ez az időszak a jámbor társulatok virágkora, a 19. századra átnyúlóan is. A Mária-kongregációk, Szentháromság-kongregációk, kordás társulatok, illetve a vallásos életben is fontos funkciókat betöltő céhek nagy szerepet játszottak az egyházi ünnepek, a körmenetek és a búcsújárás szervezésében, megrendezésében. Ekkor terjedt el széles körben a rózsafüzér társulat, és vált népszerűvé a szombati Mária-ájtatosság (17–18. századi alapon, Esterházy Pál imádságos könyvének gyakori kiadása révén, s létrejöttek az ennek mintegy kulisszát is nyújtó házi oltárok, a főleg Mária-szobrokkal és képpel díszített szent sarkok. E társulatok, ájtatosságok s tárgyak terjesztésében főleg a nagy búcsújáróhelyek játszottak közvetítő szerepet.

A 18. század második felére virágjába szökkent, s alapjaiban a Mária-tiszteleten nyugvó búcsújáró gyakorlatot törte meg a felvilágosult abszolutizmus egyházpolitikája, amelyet főleg II. József nevéhez kötünk, jóllehet érvényesült már Mária Terézia, majd utódai: József, Lipót és Ferenc uralkodása idején is.⁴⁸

1772. április 11-én keltezték azt a dekrétumot, amely betiltott minden olyan országon kívülre vagy országon belül vezetett zarándoklatot, amelynek során a résztvevőknek éjszakára is távol kellett maradniuk otthonuktól. Csupán a máriacelli búcsújárást hagyta érintetlenül. Egy év múlva eltiltották a külföldre vezetett egyéni zarándoklatokat is.⁴⁹ Érzékenyen érintette a búcsújárás gyakorlatát a jezsuiták (1773), majd 1782-ben több más szerzetesrend, illetve kolostor feloszlatása. Ennek során a legtöbb helyen megsemmisültek a kegytemplomokban őrzött votív tárgyak, sokszor évszázados ereklyék. Számos olyan emlék, amelyet a török és a hitújítás megkímélt, ekkor pusztult el.⁵⁰ Ugyanakkor a feloszlatáskor felvett leltárak fontos forrásaink, bár módszeres feldolgozásukra és publikálásukra még nem futotta a kutatás erejéből.

A 18–19. század fordulójától az egyház egy mind jobban szekularizálódó világban végezte munkáját. A korabeli szellemi irányzatok a papságot sem hagyták

46 A kolostormunkákból 1984-ben értékes kiállítás nyílt az egri múzeumban. A kiállítás katalógusa több tanulmányban foglalkozik e tárgyakkal: LENGYEL 1987.; Ezek közül az egyik: SZILÁRDFY 1987. 16–24.

47 TÜSKÉS 1984. 138–151.

48 Lásd: KOSÁRY 1983. 367. skk.; SZILAS 1982. 109–110.; SZÁNTÓ 1985. 224–260.; MAJSAI é.n. 141. skk.

49 Lásd: THOEMMES 1937. 97–98.

50 Vö. HERMANN 1973. 364. skk.; KOSÁRY 1983. 377.

érintetlenül. A papságnak egy tekintélyes része a felvilágosodás eszméinek hatására ellenezte, a múlt megszüntetendő maradványának tartotta a zárándoklatokat, búcsújárásokat. Az elutasító magatartásban természetesen észre kell vennünk azt a szándékot is, hogy megszabadítsák a búcsú (indulgentia) tanát a nép körében hozzátapadt tévedésektől, képzetektől, babonás elemektől. Ez a folyamat oda vezetett, hogy a búcsújárás mindinkább elszakadt a papságtól, s jellegében népi ájtatossági formává vált, illetve maradt. A zárándoklatra általában már nem kísérték el a papok a népet, a búcsújárás szervezése és vezetése laikus énekvezetők, búcsúvezetők kezébe került, s maradt napjainkig.

A búcsújárástól nemcsak a papság, hanem a társadalom más rétegei is távol maradtak, leváltak. Amíg a 18. század végéig a búcsújárás átfogta az egész társadalmat a főnemességtől a jobbágyságig, a századfordulótól kezdve a felsőbb társadalmi rétegek (nemesség, polgárság egyes rétegei, papság, intellektuellek) egyre inkább távol maradtak. Ugyanakkor a szekularizálódással csaknem párhuzamosan a polgári társadalom, a liberalizmus, a vallási türelmesség jegyében olyan lehetőségek is megteremtődtek, amelyek a búcsújáró gyakorlatot erősíthették. Közülük csupán a helyi nyomdák által kiadott aprónyomtatványokra: ima- és énekes ponyvák kibocsátására, illetve a közlekedés fejlődésére utalok.⁵¹ A búcsújárás népi jellege ezáltal tovább erősödött. Témánk szempontjából a 18. század viszonylag egységes képet mutat: a 17–18. század fordulója a barokk búcsújáró helyek elindításának, a középkoriak felújításának időszaka. A 18. század első fele a nagy felfutás éveit jelenti, s a század vége az uralkodói korlátozást, majd pedig – egy fél évszázadra – a hanyatlást.

Irodalom

ACKERMANN, Hans-Jacob

1981 Translationen heiliger Leiber als barockes Phänomen. *Jahrbuch für Volkskunde, Neue Folge* 4. (1981) 111.

AURENHAMMER, Hans

1956 *Marianische Gnadenbilder in Nieder-Österreich*. Wien.

BÁLINT Sándor

É.n. A Czenstochovai Szűzanya tisztelete hazánkban. In: *Sacra Hungaria*. Kassa, 36–42.

é.n. *A Napbaöltözött Asszony*. In: *Sacra Hungaria*. Kassa.

Compostela és hazánk. Jakab apostol tisztelete a régi Magyarországon. In: Régi és új a liturgia világából. Szerk. SZENNAY András. Budapest, 200–212.

1977 *Népünk ünnepei. II.* Budapest.

BÁLINT Sándor – BARNA Gábor

1994 *Búcsújáró magyarok*. Budapest.

51 A témakör további, itt nem részletezett irodalmát lásd: BÁLINT – BARNA 1994.

BALOGH, Augustinus Florianus

1872 *Beatissima Virgo Maria Mater Dei, qua Regina et Patrona Hungaricarum historico-pragmatice adumbravit - parochus Kocskóczensis. Agriae.*

BANGÓ Jenő

1978 *Die Wallfahrt in Ungarn. UKI-Berichte über Ungarn. Wien.*

BARNA Gábor

1986 *A búcsúvásár.* In: Árucseré és migráció. Szerk. SZABADFALVI József – VIGA Gyula. Miskolc, 42.

1988 A könnyező Mária-képek kegyhelyei Magyarországon a XVII–XVIII. században. *Vigilia*, 53. (1988) 347–352.;

1993 *Moldvai magyarok a csíksomlyói búcsún.* In: „megfog vala apóm szokor kezemtül...” Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére. Szerk. HALÁSZ Péter. Budapest, 45–61.

1996 Zarándokutak a XVIII. századi útlevelek alapján. In: *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv. 2. kötet.* Budapest, 191–200.

1997 Mariazell és Magyarország. Adalékok a Celli Mária – Magna Domina Hungarorum hazai tiszteletéhez. *Ars Hungarica*, XXV. (1997/1–2) 197–219.;

1996 Mariazell und Ungarn. In: Szerk. EBERHART, Helmut – FELL, Heidelinde: *Schatz und Schicksal.* Graz, 281–294.

1999 Gnadenorte der „tränenenden Marienbilder“ in Ungarn. Mittel der Ideologie der katholischen Restauration und der kirchlichen Union. In: *Churches and Confessions in East Central Europe in Early Modern Times.* Ed. LASZKIEWICZ, Hubert. Lublin, 1999. 37–42.

1999 Remeték a XVIII. századi egri egyházmegyében. In: *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára.* Szerk. BENEDEK Katalin – CSONKA-TAKÁCS Eszter. Budapest, 467–476.

2002 *„Mária megsegített ...” I-II.* Devotio Hungarorum 9. Szeged.

2003 Két világ határán. In: *In Virtute Spiritus. A Szent István Akadémia emlékkönyve Paskai László bíboros tiszteletére.* Szerk. STIRLING János Budapest, 152–160.

2003 Mariazell és Magyarország. 650 év vallási kapcsolatai. Szerk. BRUNNER, Walter – EBERHART, Helmut – FAZEKAS István – GÁLFFY Zsuzsanna – HAMMER-LUZA, Elke – HEGEDŰS András. Esztergom–Graz, 2003.;

2004 *Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete.* Szerk. FARBAKY Péter – SERFŐZŐ Szabolcs. Budapest, 2004.;

2004 *Ungarn in Mariazell – Mariazell in Ungarn. Geschichte und Erinnerung.* Hrsg. Péter FARBAKY–Szabolcs SERFŐZŐ. Budapest, 2004.;

BARNA Gábor

Wallfahrten und ihre interethnische Komponente im Königreich Ungarn im 18. Jahrhundert 2008. (sajtó alatt)

BONOMI, Eugen

1939 *Die Kultstätte der Vierzehn Nothelfer in Pilisörszvár.* Klny. Deutsche Forschungen in Ungarn. Budapest, 1939.

BRÜCKNER, Wolfgang

1982 *Zum Wandel der religiösen Kultur im 18. Jahrhundert. Einkreisungsversuche des „Barockfrommen“ zwischen Mittelalter und Massenmissionierung.* (Wolfenbütteler Forschungen. Band 19.) Wolfenbüttel.

DRESSLER, Susanne

1985 *Die barocke Wallfahrt in Niederösterreich unter besonderer Berücksichtigung Maria Langegg im 17. Jahrhundert.* (Diplomarbeit, ms.) Wien.

GALAVICS Géza

1986 *Kössüink kardot az pogány ellen.* Budapest.

GOHL Ödön

1912 Magyar egyházi emlékérmék. III. helyi vonatkozású kegyeleti érmek. *Numizmatikai Közlöny, XI.* (1912) 90–110.

1913 Magyar egyházi emlékérmék. Második pótlék. *Numizmatikai Közlöny, XII.* (1913) 20–28.

1915 Magyar egyházi emlékérmék, Harmadik pótlék. *Numizmatikai Közlöny, XIV.* (1915) 107–118.

HAHN, Maria Anna

1969 *Siedlungs- und wirtschaftsgeographische Untersuchung der Wallfahrtsstätten in den Bistümern Aachen, Essen, Köln, Limburg, Münster, Paderborn, Trier.* Düsseldorf.

HERMANN Eged

1974 *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.* München.

JÁNOSI Gyula

1935 *A barokk hitélet Magyarországon.* Pannonhalma.

1939 *Barokk búcsújáráshelyeink táji vonásai.* Pannonhalma.

JUHÁSZ Kálmán

1921 *A licenciátusi intézmény Magyarországon.* Budapest.

KOSÁRY Domokos

1983 *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest.

KRAMER, Karl-Sigismund

1960 *Typologie und Entwicklungsbedingungen nachmittelalterlicher Nahwallfahrten.* *Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde, XI.* (1960) 195–211.

KÜHÁR Flóris

1918 *A czelldömölki búcsújáráshely rövid ismertetése.* Czelldömölk.

LENGYEL László

1987 *Devóció és dekoráció.* Eger.

MAJSAI Mór

é.n. Szűz Mária tisztelete Magyarországon Szent István királytól napjainkig.

In: MAJSAI Mór – SZÉKELY László: *Boldogasszony anyánk.* Budapest.

MEZŐSI Károly

1939 *A váci egyházmegye a török hódoltság idején.* Kiskunfélegyháza.

MOLNÁR Antal

2005 *Mezőváros és katolicizmus.* Budapest.

- B. NAGY Margit
1977 *Adalékok a mikolai Mária-ikon történetéhez*. In: *Stílusok, művek, mesterek*. Bukarest, 1977. 24–31.
- PÁSZTOR Lajos
1940 *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*. Budapest.
- PÁVAI Antal
1903 *A kálnoki csodatevő Mária-szobor, kegykápolna és Szentkút története*. Budapest.
- RÁKÓCZI Ferenc
1979 *Vallomások*. Első könyv. Szerkesztette és a jegyzeteket írta: HORP Lajos. Budapest.
- SÁVAI János
1997 *Missziós dokumentumok Magyarországról és a hódoltságról*. II. *Tanulmányok I. Missziók, mesterek, licenciátusok*. Szeged.
- SCHÜTZ, Johann Jacob
1921 *Summa Mariana. Allgemeines Handbuch der Marienverehrung für Priester, Theologie-Studierende und gebildete Laien*. IV. Paderborn.
- SÓLYMOS Szilveszter OSB
2000 *Szent Benedek keresztes érme*. Budapest, 2000.
2002 *Kegyérmek Pannonhalmán. Kuncze Leó bencés gyűjtése*. Pannonhalma, 2002.
- STABEJ, Jože
1965 *Staro božjepostništvo Slovencev v Porenje. Die alten Wallfahrten der Slowenen and den Rhein*. Razuprave, Dissertationes VI. Ljubljana, 1965. 141–213.
- SZABÓ György
1921 *Ferencrendiek a magyar történelemben. Adalékok a magyar ferencrendiek történetéhez*. Budapest.
- SZAMOSI József
1987 *Magyar zarándoklatok Máriacellbe. Katolikus Szemle*, 318–338.
- SZÁNTÓ Konrád
1974 *A jászberényi ferences templom története*. Budapest, 1974.
1985 *A katolikus egyház története*. II. Budapest.
- SZARKA Gyula
1947 *A váci egyházmegye és püspökei a török hódítás korában*. Vác.
- SZEKFŰ Gyula
é.n. *A tizenharmadik század*. In: HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet*. VI. Budapest, é. n.
- SZENTGÁLI Károly
1941 *A kegyérmek ismertetésének alapjai. Az érem, X. évf. (1941) 237–278.*;
- SZENTIVÁNYI, Martinus
1699 *Dissertatio paralipomoenicis. Tyrnaviae*.
- SZILÁRDFY Zoltán
1979 *Kegyképtípusok a pestisjárványok történetében. Orvostörténeti Közlemények*, 226–227.
1984 *Barokk szentképek Magyarországon*. Budapest.
1987 *Devóció és dekoráció „Fris kisdéd kép, apáca munka”*. In: Szerk. LENGYEL László: *Devóció és dekoráció*. Eger, 16–24.

- 1991 A częstochowai Fekete Mária ábrázolásai és tisztelete Magyarországon. *Honismeret*, XIX. (1991) 31–32.
- SZILÁRDFY Zoltán – TüSKÉS Gábor – KNAPP Éva
1987 *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáró helyekről*. Budapest.
- THOEMMES, Elisabeth
1937 *Die Wallfahrten der Ungarn an den Rhein*. Aachen.
- TÖMÖRY Edith
1931 *Az aacheni magyar kápolna története*. Budapest.
- TüSKÉS Gábor
1984 A barokk kori szenttisztelet rétegei. In: *Történeti antropológia*. Szerk. HOFER Tamás. Budapest, 138–151.
- 1993 *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulum irodalom tükrében*. Budapest.
- TüSKÉS Gábor – KNAPP Éva
1987 Feldíszített katakomba szent ereklyék Magyarországon. In: *Devóció és dekoráció*. Szerk. LENGYEL László. Eger, 1987. 25–44.
- TüSKÉS Gábor – KNAPP Éva
2004 *Mariazell és a magyarországi zarándoklatok a 17–18. században*. In: *Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete*. Szerk. FARBAKY Péter – SERFŐZŐ Szabolcs. Budapest, 2004. 84–92.
- VARGA Géza Ernő
1947 *Fogolykiváltó Boldogasszony tisztelete és Makkos Mária*. Budapest.
- VARGA József
1938 *A sopronbámfalvi hegyi templom*. Sopron.
- VEIT, Ludwig Andreas – LENHART, Ludwig
1956 *Kirche und Volksfrömmigkeit im Zeitalter des Barock*. Freiburg.
- ZADRAVE CZ István
1934 *Mátraverebély szentkút. A kegyhely története, ájtatosságai és énekei*. Szentkút.